

ХІМІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА ЧЕРКАЩИНІ (друга половина 1950-х – 1980-ті рр.)

In these article is analyzing the development of chemical industry in a Chercasciy region, indicated about alteration of chemical enterprises of region, their specialization is determined. On the basis of the archived materials the opens up process of himizatsii of agriculture on Chercashini .

В даній статті аналізується розвиток хімічної промисловості в Черкаській області, прослідковується розбудова хімічних підприємств області, визначається їхня спеціалізація. На основі архівних матеріалів розкривається процес хімізації сільського господарства на Черкащині.

В аграрній історії України питання про шляхи розвитку матеріально-технічної бази села, в тому числі проведення хімізації сільського господарства займає одне з головних місць. Адже вивчення і аналіз досвіду минулого, може значно полегшити вирішення багатьох питань сьогодення, тим паче у наш час, коли сільське господарство України потребує важливих реформ. Черкащина завжди була однією із провідних постачальників сільськогосподарської продукції на ринок. На території Черкащини існує немало хімічних заводів та підприємств, які виробляють значну кількість мінеральних добрив і забезпечують хімізацію сільського господарства. Тому питання хімізації сільського господарства на Черкащині має важливе значення.

Метою даної наукової розвідки є висвітлення процесу хімізації сільського господарства на Черкащині, аналіз діяльності хімічних підприємств області по випуску мінеральних добрив.

Відповідно до планів прискореного розвитку хімічної індустрії в Українській РСР великих масштабів набула реконструкція діючих хімічних підприємств, а також будівництво нових. Лише протягом 1959 – 1965 рр. передбачалося реконструювати і значно розширити близько 47 діючих та збудувати 17 нових хімічних підприємств [1, 157].

Грандіозні плани по розбудові «великої хімії» вимагали значних капіталовкладень. В загальному обсязі капітальних вкладень хімічної промисловості СРСР частка промислових будов хімії, розташованих на території України, була значною та складала приблизно 13 – 16 % від усіх капітальних вкладень в хімічну індустрію СРСР [1, 11]. Тому наприкінці 1950-х рр. було взято курс на розширення діючих хімічних підприємств на основі концентрації, спеціалізації та комбінування виробництва. З цією метою значна увага приділялася проведенню реконструкції хімічних комбінатів та заводів, які раніше орієнтувалися на випуск мінеральних добрив.

Таким чином, для забезпечення господарств азотними добривами в 1962 р. було розпочато будівництво заводу азотних добрив в м. Черкаси. Завод аміачних добрив та завод іонообмінних смол, який будувався в Черкасах, були об'єднані в одне підприємство – Черкаський хімічний комбінат. У складі цього комбінату 1962 р. було розпочато будівництво другого аміачного виробництва, яке за потужністю перевищувало діючий завод [3, 2]. Тут було встановлено унікальне обладнання високого тиску по переробці природного газу в аміак, а всі процеси – автоматизовані. Це був флагман «великої хімії» України. Вже наприкінці 1964 р. було випущено цех по виробництву аміачної води потужністю 432 тис. т. на рік [4, 7]. У наступні роки відбувалося подальше нарощення виробничих потужностей комбінату. 1965 р. було введено першу чергу аміаку потужністю 108 тис. т. у рік; 1968 р. – виробництво карбаміду потужністю 360 тис. т. – потужність одного агрегату виробництва карбаміду вдвоє перевищувала потужність діючих до того в країні агрегатів; 1970 р. – друга черга аміачного виробництва потужністю 400 тис. т., 1970 р. – цех слабкої азотної кислоти потужністю 360 тис. т., та цех аміачної селітри потужністю 450 тис. т., 1972 – 1973 рр. – третя черга аміаку потужністю 400 тис. т., цех по виробництву аміачної селітри потужністю 900 тис. т., цех по виробництву слабкої азотної кислоти потужністю 720 тис. т., 1979 р. – цех по виробництву аміаку потужністю

450 тис. т. Останнє виробництво було унікальним та відрізнялося високою одиничною потужністю. В СРСР після запуску його в Черкасах, таких багатотоннажних агрегатів було встановлено 13 [5, 2]. У 1980 р. було завершено розбудову підприємства встановленням цеху по виробництву карбаміду потужністю 330 тис. т. у рік. Підприємство у 1970-ті рр. стало базою для випробування та впровадження багатьох вперше створених складних агрегатів – компресорів, колон синтезу. У 1968 р. було здано в експлуатацію комплекс по виробництву полістиролу [6, 2].

Створювалися в республіці й виробничі потужності спеціалізованих підприємств, завдяки чому було сформовано структуру хімічної промисловості. Протягом 1960-х рр. в Україні було організоване багатотоннажне виробництво синтетичних смол та пластмас, потужністю в 25,0 тис. т. на рік. Також передбачалося підвищити і виробництво хімічного волокна.

Перша черга будівництва Черкаського заводу хімічного волокна була введена в експлуатацію в 1961 – 1962 рр. Освоєння потужностей по виробництву віскозного шовку, які будувалися на Черкаському заводі, здійснювалося прискореними темпами. Це пояснювалося тим, що потреба республіки у штучному шовку з кожним роком зростала – так, якщо в 1958 р. потреба становила 7 тис. т., то вже в 1965 р. вона складала 9,8 тис. т. [2, 86]. Друга черга будівництва аналогічної потужності була введена в експлуатацію в 1963 р., а в 1969 р. було запуснено третю чергу, яка своєю потужністю дорівнювала вже діючій. У 1973 р. почалося використання високопродуктивної машини ПИШ –100-1 на третій черзі заводу, завдяки якій вдалося поліпшити якість продукції та в 1,5 рази збільшити випуск хімічного волокна на тих же виробничих площах. У 1973 р. на заводі було освоєно випуск нової продукції – целофану. Поряд із заводом була побудована Черкаська ТЕЦ, яка забезпечувала енергією завод штучного волокна. Тут вперше в СРСР було освоєно випуск найтоншої віскозної нитки, а також шовку, фарбованого в масі [7, 2]. Продукція Черкаського заводу

штучного волокна почала широко використовуватися на переробних підприємствах України та Радянського Союзу. Черкаський шовк був шовком високих номерів і за своєю якістю він був одним з найкращих серед інших, які випускалися на підприємствах СРСР. З 1970-х рр. збільшилася частка продукції, яка йшла на експорт. У той же час не вся продукція заводу була високої якості. Лише 2 % від загального обсягу виробів мали державний Знак якості.

За період 1959 – 1965 рр. відбувалася розбудова потужностей по виробництву хімічних реактивів. Черкаський завод хімічних реактивів був організований на базі існуючого заводу натурального каучуку з 1953 р. Розширення та реконструкція заводу та нарощування потужностей досягли значних темпів в 1960 р. За час з 1960 – 1965 рр. введено в експлуатацію цех хімічних реактивів різних кваліфікацій, цех щавельної кислоти та її похідних, корпус центральних заводських лабораторій, що дозволило розширити науково-дослідницьку роботу [2, 116]. Загальна кількість продукції, що випускалася, нараховувала 350 найменувань.

Для розбудови хімічної промисловості України був характерний й незадовільний стан будівельно-монтажних робіт. Будівельно-монтажні трести, які займалися будівництвом підприємств «великої хімії», не мали достатніх по потребах будівельних баз і підприємств будівельної індустрії, які могли б забезпечити їх всім необхідним для виконання покладеної на трести програми робіт. Тому відбувалося систематичне порушення графіків будівельних робіт по пускових об'єктах.

Не було вжито необхідних заходів по оснащенню будівельно-монтажного тресту будівельними машинами і механізмами і, як наслідок, в першому кварталі 1962 р. частина робіт (земельні та бетонні) виконувалася вручну [8, 48]. Особливо гостро така проблема стояла наприкінці 1960-х рр. в трестах «Черкасихімбуд». Хоча саме вони у нормативних документах УРСР визнавалися відповідальними за незадовільне ведення будівельно-монтажних робіт на пускових об'єктах хімічної промисловості.

Так, лише у 1967 р. з метою вчасного будівництва об'єктів на Черкаському хімічному комбінаті був додатково збільшений об'єм капіталовкладень на розширення виробничої бази будівельних організацій регіону на 1,57 млн. руб. [9, 13].

Нераціональні підходи безпосередньо до організації та виконання будівельних робіт висвітлювалися навіть в пресі. Наприклад, під час будівництва цеху по випуску карбаміду на Черкаському хімічному комбінаті одразу взяли за проведення об'ємних робіт по спорудженню фундаменту у той час як не були прокладені необхідні дороги та комунікації, отже фактично нехтувалися основні принципи будівництва [10, 2].

Процесам розбудови виробничих потужностей «великої хімії» було притаманне несвоєчасне забезпечення технічною документацією та її низька якість. Технічна документація на будівництво Черкаського хімкомбінату була видана із затримками лише в травні 1963 р. – це при тому, що будівництво велося з 1962 р. [5, 1].

Унаслідок низької якості документації постійно потрібні були значні доопрацювання та реконструкції. Часто відбувалися зміни в проектних рішеннях вже по ходу будівництва. Їх вносили керівники підприємств, раднаргоспи, науково-дослідні та проектні інститути, інколи робітники цих організацій. Ці зміни інколи не мали достатнього підґрунтя, затягували та здорожували будівництва, так як в ряді випадків викликали необхідність переробок вже виконаних будівельних та монтажних робіт, додаткову потребу в матеріалах та обладнанні. Тому смутна вартість новобудов значно збільшувалася. Доводилося реконструювати й обладнання, яке поставлялося на підприємства. На Черкаському заводі хімічного волокна довелося вдосконалювати встановлену прядильну машину ПНШ – 100 для безперервного способу формування ниток, так як в ході її освоєння потрібно було ліквідувати багато конструкторських помилок [7, 2].

Неякісна документація призводила до значних перевитрат. Так, лише за серпень-вересень 1970 р. в процесі будівництва нових об'єктів на

Черкаському хімічному комбінаті виявилася додаткова потреба в обладнанні, арматурі, трубах, у зв'язку з чим довелося додатково замовляти обладнання на 116 тис. т. [11, 40].

Труднощі із введенням пускових потужностей були пов'язані також із проблемою фінансового забезпечення об'єктів будівництва та реконструкції. Партійне керівництво прагнуло достроково вводити хімічні потужності, однак без достатнього фінансування здійснити це було неможливо. Уже з самого початку розгортання будівельних робіт були відчутні труднощі з фінансуванням головних пускових об'єктів «великої хімії». Часто їх виділяли в неповному обсязі, що створювало додаткові проблеми.

В інформації Черкаського обкому КПУ повідомлялося, що на будівництво Черкаського хімкомбінату на 1963 р. було заплановано виділити 8 млн. руб., тоді як фактично виділили 6,4 млн. руб. Недостатньо виділялося коштів на розвиток промисловості полімерних матеріалів [12, 50].

Проблеми з фінансуванням, організацією та здійсненням будівництва на об'єктах хімії в комплексі призводили до виникнення проблем із введенням пускових потужностей. Постановами Ради Міністрів УРСР систематично відмічалось, що введення об'єктів хімічної промисловості в республіці здійснювалося незадовільно. Ситуація з введенням об'єктів хімії зберігалася напруженою протягом усього періоду, а отже була ще однією характерною рисою розвитку хімічної індустрії УРСР. Прикладів цього було багато. Так, з 86 пускових потужностей, які планувалося ввести в 1961 р. за 10 місяців фактично було введено лише 21. Зокрема, не було введено в строки навіть багатотоннажне виробництво аміаку на Черкаському хімічному комбінаті потужністю 400 тис. т. н рік [13, 3].

У 1969 р. на Черкаському заводі хімічного волокна вперше в СРСР було встановлено нове прядильне обладнання, яке дозволило скоротити технологічний процес отримання віскозного шовку та відмовитися від роботи спеціалізованих цехів по оздобленню, просушці, перемотуванню ниток, що знизило собівартість продукції. Протягом 1966 – 1970-х рр. на Черкаському

хімічному комбінаті завдяки впровадженню нової техніки вдалося досягти 1,7 млн. руб. умовної економії [14, 2].

Також в цей час зростала кількість раціоналізаторських пропозицій. Наприклад, лише завдяки впровадженню пропозицій на Черкаському заводі хімічних реактивів в 1971 р. було зекономлено 70 тис. руб. [15, 155]. У цілому ж на підприємствах лише по виробництву хімічних реактивів протягом 1966 – 1974 рр. завдяки раціоналізаторським пропозиціям економічний ефект склав 3,5 млн. руб. [26, 255]. Однак, директивна система залишала поза увагою тисячі цінних раціоналізаторських пропозицій, спрямованих на підвищення ефективності технологій, економію сировини. Однак за тих умов далеко не завжди навіть прийняті до впровадження винаходи й пропозиції знаходили практичне застосування, а стан справ із впровадженням раціоналізаторських пропозицій протягом десятиріч залишався незадовільним.

Характерною рисою процесу підвищення технічного рівня хімічної промисловості УРСР було укрупнення потужності одиночних агрегатів та апаратів. Наприклад, потужності окремих агрегатів для синтезу аміаку зросли з 25 – 30 до 450 тис. т., а на Черкаському хімічному комбінаті були введені такі гіганти як цех по виробництву аміачної селітри потужністю 900 тис. т. та цех по виробництву слабкої азотної кислоти потужністю 720 тис. т. [17, 152]. Однак, не завжди таке нарощення одиничних потужностей було доцільним. Так, якщо підвищення потужності агрегатів для виробництва етилену від 50 до 300 тис. т. знижувало виробничі витрати вдвічі, то від 300 до 500 тис. т. – лише на 7 %. У розвинутих західних країнах, наприклад, середня потужність аміачних виробництв становила 170 тис. т.

Для дальшого підвищення рівня автоматизації хімічної промисловості необхідно було розширювати наукові дослідження з алгоритмізації управління процесами виробництва різної хімічної продукції, необхідно було широко впроваджувати механізацію трудомістких робіт. Якщо в 1971 р. по

УРСР було впроваджено та діяло 437 механізованих поточних ліній, то в 1975 р. цей показник досяг 687 [18, 60].

Протягом 1971 – 1974 рр. на хімічних підприємствах Черкаської області було здійснено комплексну механізацію 10 ліній, впроваджено комплексно-механізованих установок – 20 одиниць та 17 ділянок, електронно-обчислювальних машин – 7, передових технологічних процесів – 43, освоєно виробництво нових видів продукції – 2 апаратів, 4 продуктів, 164 хімреактивів, введено в дію 1 дослідно-технологічний підрозділ [19, 19].

Для хімічної промисловості дуже важливою була проблема очищення та утилізації промстоків і шкідливих викидів в атмосферу. Адже бездумний технократизм в хімічній галузі загрожував порушенням екологічного балансу.

Над проблемою знешкодження і ліквідації вихлопних газів у різних галузях хімічної промисловості України працювали і продовжують працювати понад 20 різних науково-дослідних інститутів, спеціалізованих конструкторських бюро і заводських лабораторій. Були створені споруди біохімічної очистки стічних вод та установки озонування, які давали можливість знешкоджувати біохімічними методами стічні води і досягати їх очистки. Промислові стічні води, які не забезпечені ефективними методами очистки, мали підлягати знищенню [20, 9].

На підприємствах республіки проводилася робота по поліпшенню очистки промислових стоків і забруднених викидів в атмосферу. На Черкаському хімічному комбінаті було запущено виробництво карбаміду, на якому повністю виключалися можливості викидів в атмосферу і в промислові стоки – було передбачено їх утилізацію та повернення в цикл [21, 2]. Однак ситуація з охороною навколишнього середовища від наслідків роботи хімічних підприємств залишалася напруженою.

Тому на будівництво об'єктів мінеральних добрив асигнувалися великі кошти. Протягом 1960-х рр. близько 13 % загальних капітальних вкладень в хімічну промисловість пішло на розвиток азотних, фосфатних та калійних

добрив [22, 215]. Тому об'єм капіталовкладень лише в 1968 р. зріс відносно минулого року по Черкаському хімічному комбінату – в 2,1 рази. Однак освоювалися вони повільно і не повністю. В 1968 р. на Черкаському хімічному комбінаті план було виконано лише на 57 %.

Розвиток виробництва мінеральних добрив в республіці включав три головні напрямки: розбудову та освоєння виробничих потужностей по випуску азотних, фосфатних та калійних добрив.

Виробництво азотних добрив в УРСР зростало найбільшими темпами і досягло у 1975 р. 8183 тис. т. (в умовних туках), збільшившись таким чином за 10 років в 3,7 рази. В Україні на середину 1960-х рр. вироблялося 29 % азотних добрив СРСР.

Було організовано випуск карбаміду – концентрованого азотного добрива з вмістом поживних речовин близько 46 %, виробництво якого в загальному обсязі азотних добрив складало на 1970 р. вже близько 20 %, на Черкаському хімічному комбінаті,

Розширювався асортимент азотних добрив. Наприкінці 1950-х рр. в УРСР вироблялася аміачна, натрієва, кальцієва селітра та нітрофоска кислоти [23, 9]. Протягом 1960 – 1970-х рр. було освоєно виробництво цього виду добрив на Черкаському хімічному комбінаті

Але все таки, слід зауважити, що головним завданням Української РСР було неухильне нарощування зерна. Тому беручи курс на широке впровадження хімізації сільського господарства, радянське керівництво перш за все мало на меті швидкими темпами збільшити валові збори зерна та збільшити продуктивність праці на селі [24, 5].

Для якісного проведення всього комплексу заходів по хімізації землеробства важливе значення мала достатня забезпеченість необхідними машинами та механізмами, тобто удосконалення транспортних засобів для перевезення хімікатів, машин по тукозмішуванню і внесенню добрив. На це зверталася увага у рішеннях грудневого (1963 р.) пленуму ЦК КПРС. Адже успішна хімізація вимагала певного рівня спеціальної технічної оснащеності,

яка б забезпечувала своєчасне та економічне транспортування мінеральних добрив та інших хімічних засобів, їх відвантаження, раціональне внесення в ґрунт. Перший секретар ЦК КПУ Н.В. Підгірний ще на початку 1960-х рр. пропонував покласти на об'єднання, «Сільгосптехніка» відповідальність за своєчасне забезпечення перевезень міндобрив, хімікатів [25, 4]. Уже у 1964 р. постановою Ради Міністрів СРСР на районні об'єднання «Сільгосптехніки» було покладено відповідальність за діяльність підпорядкованих їм відділень по таких питаннях як виявлення потреб колгоспів та радгоспів (на основі їх заявок) і складання замовлень на поставку мінеральних добрив, отрутохімікатів та іншої хімічної продукції. Однак через незадовільне матеріально-технічне забезпечення виконання цих завдань проходило з відчутними труднощами. Наприклад, у 1977 р. у багатьох районах Черкаської області оранка під цукрові буряки відбувалася без внесення мінеральних добрив. І це при тому, що необхідна кількість добрив знаходилася на пристанційних складах районних об'єднань «Сільгосптехніки» [26, 2].

До 1971 р. промисловість не поставляла необхідних машин для внесення в ґрунт безводного аміаку. На місцях доводилося вдаватися до вирішення цієї проблеми – черкаське обласне об'єднання «Сільгосптехніка» спільно з Черкаським хімічним комбінатом виготовили обладнання і включили в роботу 45 агрегатів для внесення цього виду добрив. Не вистачало спеціальної техніки для проведення хімічної меліорації ґрунтів. Наприклад, не вистачало розкидувачів, а збільшення нового типу розкидувача КСА-3, створеного Запорізьким СКБ, не було організовано [27, 171].

Часто механізовані загони «Сільгосптехніки» порушували існуючу технологію, проводили роботи на низькому агротехнічному рівні. Показовими у цьому плані була їх робота наприкінці 1970-х рр. на Черкащині. Так, Жашківське спецвідділення по хімізації і виробничому обслуговуванню колгоспів та радгоспів в гонитві за кількістю вносили під цукрові буряки на 1 га. ріллі по 50 кг. аміаку, тоді як норма була встановлена

на рівні 100 – 150 кг. А механізовані загони Смілянського та Уманського об'єднань «Сільгосптехніки» вносили вапнякові матеріали гноєрозкидачами без спеціальних пристроїв, через що хімічні засоби розсівалися смугами і третина площ залишалася не провапненою.

На початку 1970-х рр. почали застосовувати практику створення спеціалізованих підрозділів у господарствах – агрохімцентрів. До їх функцій входило: організувати використання засобів хімізації згідно з рекомендаціями агрохімслужб; продуктивніше використовувати техніку, підвищувати кваліфікацію персоналу, зайнятого технологічними операціями по хімізації. Вони повинні були складати виробничі плани на рік, планувати внесення добрив, а технічна оснащеність пунктів давала би можливість виконувати заплановані обсяги робіт у визначені терміни. Лише протягом 1978 – 1980 рр. було створено 266 міжгосподарських агрохімцентрів. Дійсно, такий підхід до впровадження хімізації на селі давав результати. Наприклад, з 1972 р. такий агрохімцентр почав діяти у колгоспі «Дніпро» Черкаського району. Центр мав добре впорядковані склади для зберігання добрив, необхідну техніку для ефективного внесення добрив та інших хімічних засобів, а їх рентабельність становила 144 %. Це позитивно позначилося на врожайності сільськогосподарських культур – урожай зернових у 1976 р. було отримано на рівні 40,6 ц. з 1 га., а валове виробництво зерна зросло на 29 % [28, 2].

Отже, проголошений курс на хімізацію сільського господарства радянським керівництвом у 1958 р. призвів до того, що швидкими темпами починається побудова нових чи реконструкція старих хімічних комплексів. Зокрема в Черкаській області хімізація сільського господарства, на яку зробило ставку партійно-державне керівництво, визначалася будівництвом заводу азотних добрив в м. Черкаси, та створенням Черкаського хімічного комбінату, а також будівництвом Черкаського заводу хімічного волокна, за період 1959 – 1965 рр. відбувалася розбудова Черкаського заводу хімічних реактивів. На цих заводах здійснювалася автоматизації хімічної

промисловості, вводилися нові технології. Важливе значення у провадженні хімізації сільського господарства мали об'єднання «Сільгосптехніки», та агрохімцентри, які також створювалися в Черкаській області.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Народне господарство Української РСР у семиріччі. Сучасний стан та перспективи розвитку / Під ред. О. Несторенко. – К.: Вид. Академії Наук УРСР, 1960. – 519 с.
2. Химическая промышленность Украины за 50 лет Советской власти / Под ред. Г.И. Вилесова, А.И. Рукавишникова. – К.: УкрНИИНТИ, 1967 – 146 с.
3. Історія твориться сьогодні // Черкаська правда. – 1975. – 16 березня. – С. 2.
4. Політов Є. З історії Черкаського „Азоту” // Ділова Черкащина. – 2000. – 17 березня. – С. 7.
5. Кохан Є. Шляхом зростання // Черкаська правда. – 1981. – 31 травня. – С. 2.
6. Єременко М. „Азот” працює на врожай // Робітнича газета. – 1976. – 29 травня. – С. 2.
7. Вікторов О. Місто великої хімії // Черкаська правда. – 1972. – 12 квітня. – С. 2.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО), ф 5000, оп. 1, спр. 13, Постановлення и распоряжения Совета Министров СССР за 1967 г, 06.01.1967-10.11.1967. – 67 с.
9. Веснін Й. Хімія в наступі // Черкаська правда. – 1966. – 17 березня. – С. 2.

- 10.Хорьков В.Г. Партийно-государственный контроль в химической промышленности // Химическая промышленность. – 1964. – 11. – С. 1 – 4.
- 11.ЦДАГО, ф. 1, оп 25, спр. 413, Справки отдела химической промышленности ЦК КП, письма, информации обкомов КПУ о строительстве комплекса производства на Шосткинском химзаводе и вопросах работы химической промышленности, 31.03.1970-02.11.1970. – 78 с.
- 12.ЦДАГО, ф. 1, оп 76, спр. 1923, Информация и справки о ходе строительства производства ядохимикатов на Днепродзержинском АТЗ, 2-й очереди Роздольского горнохимического комбината, об обеспечении потребности народного хозяйства в шинах, о развитии производства минеральных удобрений, 17.01.1963 – 29.10.1963. – 108 с.
- 13.ЦДАГО, ф. 1, оп 25, спр. 233, Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отдела химической промышленности, письма обкомов КПУ по использованию трудовых ресурсов по вопросам работы предприятий химической промышленности, 08.04.1969-07.01.1970. – 37 с.
- 14.Волік В. Галузь великих можливостей // Черкаська правда. – 1972. – 28 травня. – С. 2.
- 15.Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО), ф. 3059, оп. 8, спр. 194, Сводки, представляемые местным руководящим органам, 1971 г. – 211 с.
- 16.Развитие химической технологии на Украине. – В 2-х т. – Т. 2. Химическая технология органических веществ / Под ред. Л.П. Кругляка, Э.Е. Гриценко. – К.: Наукова думка, 1976. – 354 с.
- 17.Бушуев В.М. Химическая индустрия в свете решений XXIV съезда КПСС. – М.: Химия, 1974. – 311 с.
- 18.Народне господарство Української РСР в 1975 р. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1976. – 539 с.

- 19.ДАЧО ф. 3059, оп. 15, спр. 159, Сводные данные по основным показателям технического прогресса по промышленным предприятиям, февраль 1975 г. – 55 с.
- 20.Калечиць В.В. Новий етап розвитку хімічної промисловості України. – К.: Техніка, 1972. – 78 с.
- 21.Веснін Й. Хімія в наступі // Черкаська правда. – 1966. – 17 березня. – С. 2.
- 22.Беляев В.С. Некоторые тенденции в экономике производства минеральных удобрений // Эффективность химизации народного хозяйства / Под ред. Э.С. Савинского. – М.: Химия, 1977. – С. 215 – 222.
- 23.Ганз С.Н. Роль хімічної промисловості в розвитку народного господарства країни і піднесення матеріального добробуту радянського народу. – Дніпропетровськ: Обласне видання, 1958. – 44 с.
- 24.Вольфович С.И. Химия в сельском хозяйстве. – М.: Изд.-во АН СССР, 1963. – 53 с.
- 25.ЦДАГО, ф. 1, оп 24, спр. 5713, Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отдела тяжелой промышленности ЦК КПУ, письма, постановлений обкомов КПУ о своевременном обеспечении перевозок урожая зерновых, технических культур, удобрений, 08.05.1963-24.10.1963. – 74 с.
- 26.ДАЧО ф. 4313, оп. 1 С, спр. 10, Протоколи засідання виконавчого комітету Черкаської обласної Ради депутатів трудящих, 24.01.1963. – 278 с.
- 27.ДАЧО ф. 4313, оп. 4, спр. 32, Листування з Радою Міністрів УРСР, Міністерством сільського господарства з питань сільського господарства, 04.01.1971 – 21.12.1971 – 289 с.
- 28.Куцевіл В. Наш агрохімічний центр // Черкаська правда. – 1976. – 29 вересня. – С. 2.